

Doina Condrea Derer: „Dezamăgirile Rosei Del Conte”

Pe 3 august 2011, s-a stins din viață, la Roma, la venerabila vârstă de 104 ani, criticul și istoricul literar Rosa Del Conte, veritabil simbol al culturii române în Italia. În memoria distinsei universitare italiene, prezentăm un articol semnat de prof. Doina Condrea Derer care conturează activitatea angajată a Rosei Del Conte în slujba actului traducerii și a deontologiei acestuia, prin poziția critică și analiza obiectivă și documentată la publicarea versiunii italiene a poeziilor lui Arghezi într-o ediție îngrijită de Salvatore Quasimodo, „nu de dragul polemicii, ci din obligație profesională, pusă în serviciul logicii și poeziei”.

Italia și cazul Arghezi-Quasimodo

Dacă în țară, datorită conjuncturii politice, atât în perioada pre- cât și în cea postbelică scriitorul și publicistul Tudor Arghezi au trecut și prin perioade, eufemistic spus, mai puțin faste, în Italia, poeziile lui au avut și continuă să se izbească exclusiv de proba dură a traducerii. Opera lui și-a avut din capul locului admiratori străini entuziaști, buni cunoscători ai limbii române, care au încercat prin studii, articole și prin traduceri (mai degrabă literale decât literare) să i-o facă familiară publicului italian.

Când, în sfârșit, autoritățile române, ieșite cu greu din păgubosul, nu doar primitivul, proletcultism, au vrut, nu numai să renunțe la ridicola autarhie culturală, ci chiar să-și facă un titlu de glorie prin artiștii țării, au mizat pe poezia scriitorului din Mărtișor, care merita, poate mai mult decât alții, premiul Nobel. Nu știu de la cine a pornit ideea, dar nu este un secret că Ministerul nostru de Externe a avut la un moment dat misiunea de a găsi peste graniță traducători – vorbitori nativi de notorietate – și totodată personalități care să facă lobby pentru bardul român. A fost abordat proaspătul laureat Nobel, Salvatore Quasimodo, încununat nu atât pentru rafinatele lui versuri ermetice și poate nici pentru minunatele tălmăciri-recreări de poezii ale grecilor antici (*Lirici greci*, 1940), cât pentru cele ulterioare, de declarată angajare ideologică. Alegerea poetului sicilian ca tălmăcitor din română a fost din multe puncte de vedere neinspirată; în primul rând deoarece, structural, prin fibra lor poetică, el și Arghezi sunt la antipodi. Opțiunea s-a bazat pe un calcul superficial – „istețimea” românului ce se agață prompt de conjunctural –, ignorându-se substanța și timbrul autorului unor volume ca *Acque e terre*, *Oboe sommerso*, *Erato e Apollion*, *Odore di Eucalyptus e altri versi*, *Il falso e il vero verde*, *Ed è subito sera*, *La terra impareggiabile*.

Salvatore Quasimodo, căruia autoritățile noastre i-au oferit cu larghețe, pe lângă drepturile de traducător, și o excursie în România, a acceptat. Poate interesează și amănuntul, astăzi de puțini știut, că în timpul sejurului său românesc, ghidul – universitară italianistă Despina Mladoveanu – trebuia să insiste ca el să accepte să transpună în propria-i limbă o antologie consistentă de stihuri argheziene. Dețin informația de la fosta mea profesoară, Despina Mladoveanu.

Cert este că în totală necunoaștere a limbii române, Quasimodo și-a asumat riscul de a-și pune celebrul nume pe o selecție făcută de alții, ceea ce justifică reproșul lui Mircea Popescu, autorul articolului *Un grande poeta tradito* din publicația „Persona”, că a fost sacrificată poezia religioasă argheziană; totodată pe versificarea proprie a textelor convertite brut, în italiană, de români.

Între timp, specialiști de prestigiu, care apreciau opera argheziană (Angelo Monteverdi, Alf Lombard, Sorensen, Gossen și, nu în ultimul rând, Rosa Del Conte) susțineau public candidatura bardului nostru la râvnita încununare de la Stochkolm. Totul părea pornit pe calea cea bună, numele lui Arghezi nefiind, cel puțin în Italia, total necunoscut: istoriile literare în circulație (ale lui Ramiro Ortiz, Bazil Munteanu, Gino Lupi, George Caragață) îi acordaseră spațiul cuvenit iar la diferite intervale de timp văzuseră lumina tiparului mai multe studii, articole și traduceri din original de Umberto Cianciolo, Marcello Camilucci, Mircea Popescu, P. Ciureanu, Petre Iroaie, Ioan Gutia sau Pasquale Buonincontro.

Polemica Rosa del Conte – Salvatore Quasimodo

Contrar speranțelor, publicarea versiunii italiene pe care se pusese miza la una din marile edituri din peninsula (în volumul Tudor Arghezi, *Poesie a cura di Salvatore Quasimodo*, colecția „Lo Specchio” (Milano: Mondadori, 1966) a provocat un adevărat seism, în centrul căruia s-a aflat Rosa Del Conte, pe atunci titulara oficială a Cursului de Limbă și Literatură română de la Universitatea din Roma, care, în prealabil, predase tot la nivel universitar, limba și literatura țării native la București, Sibiu și Câmpulung. Frustrată în așteptările ei, marea admiratoare a scriitorului nostru, socotit de ea „cel mai mare poet român în viață” [1], a reacționat

public și prompt. Poate că nu este nepotrivit să reepilogăm cele scrise, pentru că se pot reține nenumărate sugestii oricând utile, mai ales că se pregătesc noi traduceri.

Într-un prim moment, pe 20 mai 1966, printr-o scrisoare trimisă cotidianului „Paese-Sera”, publicată la rubrica „Lettere al Supplemento”, cu titlul *Tradurre è un'arte difficile*, Rosa Del Conte amenda cele susținute în paginile aceleiași publicații, cu nici o lună mai înainte (în data de 29 aprilie) de Quasimodo, interpellat printr-o notă de domnul Gianni Toti. În intervenția sa, imprudentul tălmăcitor al lui Arghezi invoca între altele inexistența dicționarilor bilingve, ceea ce Rosa Del Conte, stăpână pe domeniu, a infirmat. În plus, ea promitea, „nu de dragul polemicii, ci din obligație profesională, pusă în serviciul logicii și poeziei” [2], o analiză critică obiectivă și documentată a traducerii într-o revistă de specialitate.

Neinspirat, poetul-traducător s-a grăbit să publice în revista ilustrată „Tempo”, nr. 27 din 6 iulie din același an, mai multe rânduri, deloc măgulitoare, intitulate *Două vorbe adresate unei filoloage*, la care, rănită, universitara a răspuns cu un studiu, pe cât de precis ca exegeză, pe atât de nemilos, în revista florentină, fondată de Luigi Russo, „Belfagor”, A. XXI, N. 4, luglio 1966, Firenze: Leo Olschki editore.

În paginile finale, adăugate, cum arată indicația, în timp ce făcea corectura de tipar (*Correggendo le bozze*), Rosa Del Conte enumera propriile-i merite ca specialist, italianist în România (unde tradusese, între altele, din opera lui Quasimodo însuși și a lui Montale), citându-i pe cei ce-i elogiaseră versiunile (Ștefan Cuciureanu, în „Ethos”, nr. 1-2/1946, M. Popescu în „Rassegna d'Italia”, nr. 1/1946) și pe Blaga care îi apreciasse demersul critic.

Rosa del Conte: «Urâtele infidele» sau despre Quasimodo interpretându-l pe Arghezi

Deontologia actului traducerii, a criticii literare și analiza punctuală a prestației lui Quasimodo formează obiectul studiului, ce ar merita să fie republicat sub forma unei broșuri. Prin intervenția ei cu «*Le brutte infedeli*» ovvero *Quasimodo interprete di Arghezi* («*Urâtele infidele*» sau *despre Quasimodo interpretându-l pe Arghezi*), Rosa Del Conte și-a asumat postura deloc agreabilă de persoană care înfrunta monștrii sacri, în apărarea cărora știa că mulți, practicând o critică „aproximativă și ditirambică” [3] erau gata să sară. Se referea fără ocolișuri la situarea pe poziții dihotomice a unor „false sirene”, cu har persuasiv (pe parcurs este numit Carlo Vigorelli, cel care scrisese că tălmăcitorul italian sporise lirismul poezie argheziene), pe de o parte, și a ei, pe de alta, dascăl specialist, de formație filologică, dar cu gustul pentru beletristica de calitate nealterat.

Intervenția ei se dovedea incomodă cu atât mai mult cu cât era vorba de recentul Nobel italian, un artist într-adevăr de valoare, admirat de altfel de ea însăși ca poet ermetic.

Dar, în fața originalului altui poet, preciza ea, traducătorul, oricine ar fi, trebuie să dea dovadă de „probitate și umilință” [4] acceptând într-un prim moment să fie doar un simplu decodificator, asigurându-se că a înțeles cu adevărat conținutul corpusului prelucrat. În ce fel? În cazul ignorării limbii de înlocuit cu un alt vestmânt verbal – cum era cazul în speță – prin dublul control al unor filologi români italieniști și al unor filologi italieni româniști, pentru a avea garanția echivalării fidele. Mai ales că, dincolo de transpunerile lexicale, se ridică implicit problema condiționării semantice de către context, de posibilele conotații suplimentare, știut fiind că opera de ficțiune este și rodul „istoriei experiențelor omenești, al întâlnirilor culturale, în cadrul mai larg al civilizației căreia îi aparține” [5].

Exemplele, susținute cu o baterie întreagă de explicații și glose – discursul fiind de tip argumentativ –, rămân fără replică: versurile 3-12, 37-39 din *Testament*, între multe altele, transpun mecanic fiecare termen din original, pierzând însă, în textul-țintă, metafora, purtătoare a unui mesaj liric și etic, sau creând un nonsens inexistent la origine. Reproduse în română, pasajele sunt luate rând pe rând și explicate morfo-sintactic, pentru a dovedi că, prin deformare, ele se îndepărtează flagrant de înțelesul dat de Tudor Arghezi. „Disecția” merge până la cele mai mici amănunte: *Biciul răbdat se-ntoarce în cuvinte/Și izbăvește-ncet pedepsitor*, de pildă, (unde participiul trecut „umanizează”, scria Rosa Del Conte, substantivul) își pierde miezul, nu doar registrul stilistic, obnubilând straturile culturale subîntinse iar, prin răstălmăcire, însăși noima, așadar... totul. Analiza textuală pertinentă, doctă nu se oprește doar la restabilirea semanticii corecte, ci prin cercuri concentrice o precizează; pe de altă parte, îi semnalează valențele implicate, fie ele sociale – ce se pot identifica istoric –, creștine sau de alt gen.

Amintind, fără a epuiza enumerarea, numeroasele răsturnări de sens, inexactități și aproximări din traducerea *Psalmului*, profesoara Del Conte zăbovea asupra versului final, care prin echivalarea sugestivului, energicului *zace* (raportat la *mânie*) cu neutrul *c'è* (există) lasă impresia de searbăd și este departe de efectul obținut de inspiratul cova (*clocește, coace*) al lui Umberto Cianciolo, ce-și încercase cu mult înainte forțele cu aceeași poezie.

„Pregnanța” limbajului arghezian, element definitoriu al scriiturii lui, impunea, ni se spune, o atenție trează, o mai mare tensiune; în felul acesta ar fi fost eliminate recurente nonsensuri, datorate „temerității sau ușurinței” [6].

În plus, o suită de inadvertențe au compromis creații mari ale autorului român. Traducerea prin posesiv, nu ca în original (e vorba de *Portret*), prin dativul etic al lui *-mi*, desconsiderarea valorii perifrastice pentru a reda o acțiune pe punctul de a se petrece (*va să se scoale*), nesesizarea faptului că *tu* se adresează unei

persoane de sex feminin, scurtcircuitarea discursului când ideea se continuă în strofa următoare duc la o ambiguitate absentă în original, pe alocuri hilară.

Examinarea, caz de caz, face loc unor observații cu valoare generală, semnalate de Rosa Del Conte străinilor, traducători din română: „ne încăpățânăm să dăm acest sfat oricui, prin urmare și lui Quasimodo: să nu traducă din română dacă nu e în stare să se orienteze în privința sintaxei pronumelui enclitic, iar în ceea ce-l privește în mod expres pe Arghezi, în folosirea proclitică a complementului direct, asupra căruia acesta – dar nu întotdeauna – zăbovește” [7]. Ilustrarea, făcută cu acribie, privește *Poate că este ceasul*, versul final din *Nerăbdare (Și cântecul și viața și moartea să le-nece)*, derutante în varianta Quasimodo. Cum din capul locului nu fusese depistat punctul focal, întreaga poezie mai sus citată lasă, după autoare, impresia de contrafăcut.

Mai grave sunt consecințele simplelor, comodelor calchieri fonetice, ce pot distorsiona penibil sensul, cu trimitere la *Sfârșitul toamnei*, *Miere și ceară* etc.

Cunoscătoare temeinică a tradiției noastre folclorice, pe de o parte, a limbajului liturgic românesc sau legat de ritualuri, pe de alta, specialistă nu putea să ocolească sintagmele idiomatice (*zile albe, au dat ortul popii, a bate mătânii, a ține isonul, sărindar, agheasmătar* etc.) și-i putem înțelege mahnirea când le găsește convertite cuvânt de cuvânt, fiecare luat în accepțiunea denotativă: *giorni bianchi, hanno dato il soldo al prete; Flori de mucegai, Morții, Stâlpii* oferă, cu deplină justificare, comentarii acide.

Dacă ne amintim că în excelentul volum consacrat poetului nostru național, *Eminescu o dell'assoluto* (Modena, 1962), un capitol consistent făcea trimiteri la cultura religioasă a locului, nu ne surprinde observația făcută de distinsa universitară la stratificările lingvistice ale românei, marcată de contactul cu slava veche sau cu neogreacă, la care orice interpret al lui Tudor Arghezi e constrâns să ia seama. Din observație în observație, cercetarea consacrată *urâtelor infidele {le brutte infedeli}*, adică traducerii lipsite de grație și, pe deasupra, departe de necesara fidelitate (jocul de cuvinte ne trimite la expresia curentă *le belle infedeli*), trece în revistă aproape întreaga poezie argheziană; punctează tematica, registrele, gama tonală (de la profund-meditativ, la patosul metafizic sau, dimpotrivă, la grotesc etc.), legându-se proteica-i formă de propriile ei izvoare și încadrând-o convingător în matca originară. Aceasta pentru a amenda abaterile, uneori frizând absurdul gratuit, ca în cazul compoziției *Mireasa*, unde au de suferit lexicul (și atunci când Arghezi nu recursese intenționat la ambivalență) și logica: după noua versiune, nu ochii femeii, ci albinele ar fi îmbătate de slove etc.

Eșantioanele supuse atenției celor interesați de profesoara noastră, propria-i traducere literală (nepoetică, dar fidelă) de versuri nu lasă nici un dubiu asupra temeiniciei cunoașterii de către ea a registrelor limbii române moderne, a unor limbaje speciale și, nu mai puțin, a multiplelor componente intrate în plămada culturii noastre.

Se adaugă un rafinat simț al propriei limbi, potențat de stăpânirea simpatetică, nu doar erudită, a literaturii italiene, ce mă face să mă întreb cine și câți ar fi putut observa că, dincolo de schimbarea cazului gramatical, timbrul eroic al originalului a cedat locul „unei laude serafice” [8] în titlul *Cântare omului*, redat de ea nu cu *Inno all'uomo*, ci, parafrazându-l pe Sfântul Francisc din Assisi, cu *Il cantico dell'uomo*.

De altfel, din rațiuni diferite, sunt taxate pentru falsitatea lor și alte titluri: *Erbe inutili* (și nu *Malerba*), pentru *Buruieni*, *Parole adatte* (și nu *Accordi di parole*), pentru *Cuvinte potrivite*.

Severa Rosa Del Conte le cerea socoteală compatrioților săi – lui Quasimodo pentru superficialitate, lui Carlo Vigorelli pentru oportunism –, ale căror cuvinte puteau fi puse sub lupă, nu și românilor care – e lesne de dedus – se grăbiseră să-i ofere premiului Nobel o primă formă și nu se aplecaseră cu acribie asupra textului (adesea dificil, deși nu încifrat, și pentru autohtoni); acribie necesară pentru a reda sensul exact și a oferi explicațiile cuvenite celui ce urma să stilizeze și să versifice, deși știau prea bine ce responsabilitate le revenea.

Două misive semnate Rosa Del Conte

În ce măsură și câtă vreme demersul lui Salvatore Quasimodo nu i-a dat pace probei românesti din peninsula italiană s-ar putea afla cu mai multă precizie dacă am dispune de întreaga ei corespondență. Ideea mi-a venit de curând, când, vrând să verific câteva citate, am găsit, absolut fortuit, într-unul din extrasele din „Belfagor” ce reproduc studiul *Le brutte infedeli* două misive scrise de mână și semnate Rosa Del Conte. Având în vedere deceniile scurse și, nu în ultimul rând, vârsta acesteia, mărturisesc, nu fără jenă, că nu am făcut ceea ce de regulă fac, adică nu m-am grăbit să-i transmit expeditoarei ceea ce a pus între foile unui exemplar propriu (ajuns însă pe piață), acum patruzeci și unu de ani.

Poate pentru a-mi găsi o nouă scuză (nu trebuie deranjat Freud pentru a recunoaște strategiile psihice de apărare când intervine sentimentul culpei), mă întreb dacă scrisorile (ori, poate, variante ale lor?) nu au fost lăsate cu bună știință acolo în speranța că vor fi găsite cine știe când, cine știe de cine. În acest caz, le pot considera mesaje trimise în lume, nu într-o sticlă lăsată în voia valurilor, ci vârate într-un extras, pe care hazardul mi le-a pus sub ochi.

Pe destinatarul celor două scurte scrisori deocamdată nu l-am identificat (nădăjduiesc să o pot face); cerându-mi iertare, fac cunoscut conținutul lor, cu trimiteri exprese la cazul Arghezi-Quasimodo. Iată traducerea lor:

Università di Roma
Facoltà di Lettere e Filosofia Istituto di Filologia Romanza
SEMINARIO DI LINGUA E LETTERATURA ROMENA

Roma, 25.5.'66

Ilustre și drag prieten,

cu speranța de a vă distrage cât de cât, vă trimit câteva rânduri polemice legate de incredibilele afirmații ale lui Quasimodo: un traducător care a făcut minunea de a traduce (fie și prost) dintr-o limbă despre care nu știe nimic și fără ca măcar să recurgă la dicționare!

Urmăresc convalescența dumneavoastră cu afecțiune și îngrijorare și vă îndemn să dați dovadă, răbdător, de prudență.

*A dumneavoastră
Rosa Del Conte*

Università di Roma
Facoltà di Lettere e Filosofia Istituto di Filologia Romanza
SEMINARIO DI LINGUA E LETTERATURA ROMENA

Roma, 22. VIII. 1966

Dragă și ilustre prietene,

discreția pe care mi-am impus-o devine apăsătoare, acum când îmi este greu să obțin, fie și indirect, vești despre starea dumneavoastră de sănătate. De aceea sper, în numele unei prietenii pe cât de deferentă, pe atât de afectuoasă, că mă veți ierta că trec peste bariera tăcerii, atât dumneavoastră cât și amabilul, dar, pe drept, severul înger-păzitor al liniștii dumneavoastră.

Eu mi-am petrecut vara aici, dar voi pleca miercuri la Sofia la congresul de Studii bizantine; de acolo voi trece în România.

Am convingerea că sunt în asertimentul dumneavoastră transmițând salutări tuturor celor - și nu vor fi putini! - care mă vor întreba de dumneavoastră.

Primiți, vă rog, împreună cu cei dragi, sincerele mele urări

Rosetta Del Conte

P.S. Vă trimit – fără obligația de a o citi – recenzia promisă lui Quasimodo, neînfricatul masacrator – plătit – de texte poetice ale altora.

Încă nu am putut verifica dacă aceste rânduri au ajuns până la urmă (identic sau în alte versiuni) la cel numit ilustru și drag prieten, dar cele două materiale publicate de Rosa Del Conte în „Paese-Sera” și „Belfagor” după apariția antologiei argheziene în Italia, la începutul anului 1966, au avut ecou, așa cum ea și-a dorit. Ne-o dovedește cu prisosință articolul pe două coloane lungi, cu citate ample, semnat de Perpessicius (să fie el destinatarul?) la rubrica „Lecturi intermitente (XV)” în „Gazeta literară” An XIII, nr. 48 (735), 1 decembrie 1966.

Perpessicius și articolele Rosei Del Conte

În prima parte, cunoscutul om de litere s-a referit în general la imensa dificultate de a filtra dintr-o limbă în alta poezia, exemplificând cu „cazul” Baudelaire în română și „cazul” Eminescu în franceză.

Deși convins că Victor Eftimiu nu greșise când susținuse la Academie că „pe poezii mari, nu noi, ci poezii altor graiuri se cade să-i tălmăcească” [9], Perpessicius lua act de faptul că în cazul dat, era vorba de „un dureros dezastru literar” iar lui Arghezi îi făcuse un deserviciu, vai, un talentat autor liric. O făcea explicit în urma

celor apărute în publicațiile italiene sub semnătura universitarei din Roma, bine cunoscută grație titlurilor ei, „și vechi, și multiple, și definitiv înscrise în istoria relațiilor culturale italo-române”, alături de alții, între care i-a amintit pe Vegezzi Ruscala, Arturo Graf, Giulio Bertoni, Ramiro Ortiz, Pietro Gerbore, Umberto Cianiolo și Mario Ruffini.

Trecând în revistă meritele Rosei Del Conte, Perpessicius relua ideile din aproape fiecare paragraf din cele două intervenții ale ei. Din prima a preluat și precizările polemice făcute în privința dicționarilor, când ea a întreprins, remarcă el, un „mic și util excurs în tradiția noastră lexicografică datând de pe vremea școlii ardelenice și care ne-a reamintit de strădaniile lui Samuil Micu și de argumentele lui atât de înduioșătoare, când, încă din 1805, îi scria lui I. Corneli, arătând cinstea ce ar dori să facă nației sale, înzestrând-o cu un dicționar, de care numai noi ducem lipsă (... *quod habeat etiam illa dictionarium, quo nulla natio, nisi nostra... carebat*)”. A preluat până și exemplele de *qui pro quo* (*trâmbe/trombe, tempi/templi* etc.) datorate lui Quasimodo.

În ciuda câtorva stângăcii în traducerea din italiană, părțile citate de Perpessicius din articolele Rosei Del Conte au ajutat fără îndoială cititorii de la finele lui 1966 să-și dea seama de măsura în care ea domina subiectul. Poate fi amintit fragmentul ce reproduce remarcile privind „sintaxa complexă și sinuoasă a lui Arghezi”, ce întinde multe „curse și capcane chiar și filologului cel mai oțelit și stăpân pe semantica lexicului său”, și când nu este străin de „istoria vocabularului, căruia poetul adesea îi iscodește sensul cel mai îndepărtat...”, cu alte cuvinte, refăcând drumul invers până la etimon.

Celor care astăzi, grație alinătorului timp, reiau cu mai puțin patos chestiunea, nu le rămâne decât să se întrebe împreună cu Perpessicius dacă „insuccesul aventuros al versiunii Quasimodo” nu a avut un rol hotărâtor „în deciziunea juriului suedez de a nu acorda lui Tudor Arghezi, pe care și Rosa del [sic] Conte și alți învățați și poeți europeni l-au sprijinit cu fermitate și căldură, premiul Nobel pe anul acesta”. Nu trebuie uitat însă că păcatul marelui poet italian este de a se fi lăsat ademenit de insistențele neinspirate ale părții române, pe care, nu doar din scrupul filologic (neavând acces la traducerea brută de la care se pornise), ci și din excesivă delicatețe, Rosa Del Conte a lăsat-o în afara polemicii.

Doina Condrea Derer

NOTE

1. Rosa Del Conte, «*Le brutte infedeli*» ovvero *Quasimodo interprete di Arghezi* la rubrica „Noterelle e schermaglie” în revista „Belfagor”, Anno XXI, nr. 4, luglio 1966, 471.
2. Rosa Del Conte, *Tradurre è un'arte difficile*, „Paese sera”, 20 mai 1966, rubrica «Lettere al Supplemento”.
3. Rosa Del Conte, «*Le brutte infedeli*» ovvero *Quasimodo interprete di Arghezi*, idem.
4. idem, 472.
5. idem.
6. idem, 474.
7. idem, 475.
8. idem, 480.
9. Citatul, ca și următoarele, este extras din „Lecturi intermitente (XV)”, „Gazeta literară”, An XIII, nr. 48 (735), 1 decembrie 1966.